

С.І. ДЕГТЯРЬОВ

**МІСЦЕ ДУХОВНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ У ПІДГОТОВЦІ
КАДРІВ ДЛЯ ЦИВІЛЬНИХ ДЕРЖАВНИХ УСТАНОВ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ХVІІІ СТ.**

Зроблено спробу дослідити участь духовних навчальних закладів Російської імперії ХVІІІ ст. у професіоналізації державного бюрократичного апарату та оцінити їх внесок у цей процес.

Ключові слова: навчальні заклади, кадри, державний апарат.

Релігія, освіта та держава. Ці три поняття завжди були нерозривно пов'язані між собою. Дуже специфічним був зв'язок цих явищ в Російській імперії у ХVІІІ ст., коли держава являла собою могутнє утворення, релігія відігравала чи не найважливішу роль у житті суспільства, а освіта, вже будучи певним культурним феноменом, ще не усвідомлювалася таким ні суспільством, ні самою державою. Держава вже потребувала освічених людей (перш за все тих, хто міг би нею керувати), але механізм, який допоміг би створити таких людей був відсутній - чітко сформованої системи освіти ще не було. У цей період вже існували і активно функціонували духовні навчальні заклади, які й взяли на себе функцію (причому не завжди бажаючи того) хоча б частково забезпечити державні установи, чисельність яких постійно зростала, підготовленими службовцями (тим більше, що спеціальних професійних вимог до цивільного чиновника тоді ще не було).

У пропонованій роботі нами зроблена спроба дослідити участь духовних навчальних закладів Російської імперії ХVІІІ ст. у професіоналізації державного бюрократичного апарату та оцінити їх внесок у цей процес.

Перед тим, як перейти безпосередньо до огляду даної теми, зробимо невеликий огляд, присвячений стану її наукової розробки. Перш за все, слід зазначити, що спеціальних досліджень, присвячених використанню державою учнів чи випускників духовних навчальних закладів в якості чиновників цивільних установ, немає. У поодиноких роботах, де розкриваються деякі аспекти професіоналізації чиновників державних установ ХVІІІ-ХІХ ст., дослідники лише поверхово (і то не завжди) торкаються ролі духовних шкіл (семінарій, колегіумів, академій) у цьому процесі.

Особливості освіти у духовних навчальних закладах ХVІІІ ст. в контексті системи професійної освіти вивчав видатний вчений другої половини ХІХ - початку ХХ ст. М.Ф.Владимирський-Буданов [2]. Цієї ж проблеми побіжно торкнувся на початку ХХ ст. і П.Мілюков [9]. У дорадянський період з'являється також низка праць, присвячених історії окремих навчальних закладів, у тому числі й духовних. Зокрема це роботи А.Воронова [3],

П.Знаменського [4] та інших. Д.Вишневецький та В.Серебренніков досить ґрунтовно дослідили історію одного з найбільш популярних і авторитетних духовних закладів освіти - Київської духовної академії [1; 11].

Об'єктом спеціального дослідження у наші дні став Чернігівський колегіум, історії якого присвятила свою роботу О.І.Травкіна [12].

Відомий вчений З.Когут, досліджуючи проблеми малоросійської самосвідомості, українського національного будівництва тощо, торкався питання освіченості представників української еліти XVIII ст., які змогли досягти значних бюрократичних посад (а дехто навіть найвищих) у Російській імперії. При цьому, говорячи про духовні навчальні заклади, вчений відмічав, що "Київська академія та Чернігівська й Переяславська колеґії надавали дрібній українській шляхті кращі освітні можливості, ніж ті, які мали російські дворяни, і тому вона була краще підготовлена до роботи на чиновницьких посадах" [5, с.62-63]. Він також відмічає важливу роль саме Київської духовної академії, яка "стала зразком для російських навчальних закладів, до викладацького складу яких часто входили її випускники" [6, с.95].

О.Б.Прокоп'юк першою дослідила епархіальні колеґіальні структури управління у контексті становлення та поступової уніфікації органів різних рівнів та компетенції в Російській імперії у XVIII ст. Вивчаючи діяльність зазначених установ, вона торкнулася і складу їхніх канцелярій, побіжно приділивши увагу також і освітньому рівню чиновників цих канцелярій. Останні, звичайно, були випускниками саме духовних навчальних закладів [10].

В.Маслійчук, аналізуючи питання грамотності та рівня освіти на Лівобережній Україні у XVII-XVIII ст., побіжно торкнувся і причин занепаду українських навчальних закладів у XVIII ст., зокрема духовних. Він погоджується з думкою М.С.Грушевського про те, що освіта і Київської духовної академії, і інших подібних навчальних закладів "залишалася, сказати би, за флангом: потреби часу й запити життя обганяли їх усе помітніше" (цит. наведена за М.С.Грушевським "Очерк истории украинского народа". К., 1991. С.299) [8, с.82]. В.Маслійчук також слушно зауважив, що дослідники причин занепаду т.зв. українського шкільництва XVIII ст. часто не брали до уваги мету освіти. Тоді як духовна освіта (саме вона була поширена в Україні найбільше) мала на меті засвоєння основ віри, світська освіта "прагнула сформувати освіченого державного чиновника чи науковця...". Причому таке "розмежування світського й церковного полів впливу було процесом загальноєвропейським" [8, с.85-86].

Важливим джерелом до вивчення окресленої нами проблематики, безперечно, повинна бути імперська законодавча база XVIII ст., що торкалася питань організації та функціонування духовних освітніх закладів та регламентувала умови вступу на цивільну (т.зв. приказну) державну службу, зокрема визначала освітні вимоги (або побажання) до майбутніх чиновників. Такі нормативні акти були опубліковані у першому зібранні "Полного собрания законов Российской империи" (досліджуване нами XVIII ст. охоплюється першими 24-ма томами цього зібрання).

Взагалі запропонована нами тема є дуже складною та багатогранною і потребує більшої уваги з боку дослідників. Для повного її вивчення слід залучати також комплекси архівних джерел, що допоможуть дати відповідь на багато проблемних запитань, що виникли під час роботи над даною темою. Зокрема, кількісний склад випускників духовних закладів освіти у цивільних державних установах різного рівня (окрім церковних); професійний рівень саме цих чиновників тощо. Більш глибоко треба вивчити і питання відношення імперського уряду до освіти у XVIII ст. в цілому та, зокрема, до церковної, і як це відношення змінилося до кінця XVIII - початку XIX ст. У розв'язанні останнього питання допомогти можуть досліді імперської церковної (часто антицерковної) та освітньої політики у другій половині досліджуваного століття.

Протягом майже всього XVIII ст., а особливо у першій його половині, особливе місце у галузі освіти в Російській імперії посідали різноманітні духовні навчальні заклади - академії, колегіуми, семінарії (оскільки інших було вкрай мало). Одним з найбільш значних таких закладів була Київська духовна академія. Її особливістю був той факт, що і в середині XVIII ст. навчання тут велось за тими ж принципами, що й у кінці попереднього XVII ст. У Київській духовній академії навчалася велика кількість людей. Цей заклад відносився до числа вищих. Усі справи тут у першій половині XVIII ст. вирішувалися з погодження Київського митрополита [1, с.13]. Він вирішував питання про призначення та звільнення викладачів і учнів, мав право суду над ними, мав зносини з громадськими й державними установами тощо. Дослідник Д.Вишневський, визначаючи та характеризуючи мету діяльності Київської академії, писав, що вона "не будучи спеціальним заведенням, не готовила їх [своїх вихованців] к известному, точно определенному положению или служению, а лишь старалась удерживать их от опасных для их православия обучения в латино-польских учебных заведениях" [1, с.43]. Тому, як видно із зазначеного, до державної служби у цьому закладі (як і в інших подібних) підготувати не могли, але особа, яка отримала тут освіту була більш бажаним кандидатом на посаду у державній установі, ніж ті, що не мали освіти взагалі.

Вихованці академії з числа бідняків (а їх тут навчалось доволі багато) не могли себе часто навіть прогодувати. Витрачаючи багато часу на те, щоб забезпечити себе самим необхідним, вони менше часу присвячували навчанню. Це негативно відбивалося на якості здобутої ними освіти [1, с.84].

У Київську духовну академію приймалися всі бажаючі без виключення, незважаючи на соціальне походження. Єдиною вимогою було сповідування православ'я. При цьому, незважаючи на церковне спрямування закладу, дітей священослужителів тут навчалось близько третини, всі інші були представниками інших станів [1, с.94-95]. Згодом таке співвідношення зміниться.

Сильна підготовка вихованців академії з латинської мови надавала їм можливість служити перекладачами у державних установах. Але якщо говорити про такі галузі знань, як географія, історія і т.п., то учні академії

ознайомилися з ними "не стільки для придобання позитивних свідень по різних галузях знання, скільки для запасу матеріалів к украшенню речі и зовнішньому блиску публіцистично-риторических произведень" [1, с.107-108, 173].

Багато випускників Київської духовної академії продовжували свою кар'єру як православні церковнослужителі. Але інших учнів у першій половині XVIII ст. залюбки брали на службу в усі кінці Російської імперії до різних державних установ, особливо цивільних [1, с.299]. Навіть Московська академія і Харківський колегіум, утримання яких було на більш високому рівні, ніж Київської академії, не давали такої кількості чиновників для імперії.

У другій половині XVIII ст. Київська духовна академія залишалася всестановим закладом. Але дії уряду призвели до відтоку світських осіб з академії до інших, новостворених навчальних закладів (зокрема Московського університету). Тепер тут поступово зростала кількість учнів - вихідців з числа духівництва [11, с.197]. Як наслідок, це відбилося і на зменшенні кількості випускників, які йшли звідти на цивільну державну службу. Але академія продовжувала постачати своїх випускників на т.зв. світську службу до канцелярій, духовних правлінь та інших установ. На державну службу інколи бажали потрапити і вихідці з духівництва. При цьому траплялися складнощі із виходом з духовного звання. У таких випадках деякі особи вдавалися до різних махінацій і часто відпускалися на державну службу начебто по причині хвороби. На чиновницькі посади учні академії приймалися не лише у Київській губернії, але й у більш віддалених куточках імперії. Так, у 1790 р. 16 учнів погодилися вступити на приказну службу аж у Симбірському намісництві [11, с.205-206]. Дехто виявляв бажання вступити і на військову службу. Багатьох вихованців забирали на викладацькі посади (у Московський університет, а особливо у народні училища, що з'являлися по всій імперії у кінці XVIII ст. (про них мова йтиме далі) та для медичної діяльності.

Таким чином, Київська духовна академія відіграла значну роль у забезпеченні не лише деяких державних установ освіченими кадрами, але і вплинула на сам процес побудови системи освіти, який більш активно розпочався з другої половини XVIII ст. У першій половині цього ж століття цей заклад був чи не єдиним представником вченості по всій імперії. Звідси вийшли такі видатні державні діячі та високопоставлені чиновники, як Микола та Іван Бантиш-Каменські, граф П.Завадовський, В.Рубан, князь О.Безбородько та багато інших. З другої половини XVIII ст. роль академії у підготовці учнів до державної служби поступово зменшується, а у кінці царювання Олександра I вона взагалі перетворюється на духовну семінарію, що практично перестає поставляти людей на цивільну державну службу [11, с.217-218].

Незважаючи на значну кількість духовних шкіл в імперії, проблемним було навчання у цих закладах дітей саме духівництва. У першій половині XVIII ст. велика кількість священницьких дітей не бажала навчатися. Уряд запровадив жорсткі примусові міри, внаслідок яких осіб духовного звання, які уникали навчання, виключали з їхнього стану або забирали у солдати. Це стало

серйозною причиною для дітей священослужителів змінити своє відношення до освіти. У 1737 р., щоб духовні школи не стали місцем лише формального перебування таких осіб з метою уникнути служби, уряд прийняв рішення зобов'язати кожного учня через три роки після вступу до навчального закладу скласти іспит у присутності архієрея та губернатора. Останні вирішували, на яку службу слід приймати учня, який успішно склав іспит, - духовну чи цивільну. Щоправда це рішення більше стосувалося великоросійських територій, оскільки у Малоросії та на землях Війська Донського практично не існувало спадкового духовного стану - більшість церковників та дітей духівництва значилися у козацькому званні.

На українських землях активно діяв Харківський колегіум, який із самих своїх початків мав на меті надання освіти не лише дітям священників, але й дворянам Слобідської України. У 1765 р. навіть за наказом імператриці колегіум був укомплектований спеціальними світськими класами для навчання дворянських дітей. Щоправда підготовка тут також не була орієнтована на потребу держави у цивільних чиновниках. Освіта, що тут надавалася, піднімала загальний рівень освіченості дворян і частково могла знадобитися їм на військовій службі, дуже популярній серед цієї верстви (тут вивчалися інженерія, артилерія та геодезія) [4, с.555].

Продовжуючи тему значення духовних навчальних закладів для забезпечення держави чиновниками, відмітимо, що практично в усіх школах для духівництва (семінаріях, колегіумах, академіях) було завжди багато учнів. Як ми вже зазначали, це були діти не лише священослужителів, але й представників інших станів. У другій половині XVIII ст. цим навчальним закладам була притаманна одна особливість. Вона полягала у тому, що багато учнів виходило з цих закладів ще до закінчення повного курсу навчання. Причини цього були різні, але частина таких недонавчених осіб йшла на цивільну службу, у першу чергу до канцелярій, які тоді дуже потребували писарів та до духовних консисторій, де з 1764 р. усі канцелярські посади повинні були заміщуватися особами недуховного звання [4, с.587-588]. Семінаристи, яких виключали з духовних навчальних закладів, інколи, йдучи на державну службу, писали у заявах слова на зразок: "по слабости моего здоровья и некоторых понятий исключенный из духовного училища, но теперь поправившись в здоровье, имею желание продолжать статскую службу в канцелярии губернского правления" [9, с.323]. На цивільній службі такі канцеляристи нерідко надовго не затримувалися.

І це відбувалося в час, коли бюрократичний апарат імперії активно зростав і держава потребувала освічених чиновників. З іншого боку, коли повноцінної системи загальної освіти ще фактично не було, не говорячи вже про професійну (де б готували саме для цивільної служби), такі "недоучки" певною мірою рятували ситуацію, займаючи писарські та деякі інші посади в державних установах.

У той же час саме духовне керівництво цих навчальних закладів було противником вступу їхніх вихованців на державну службу. Наприклад, деякі

державні установи та навчальні заклади замовляли до себе на службу чи на навчання кращих вихованців духовних навчальних закладів. При цьому духовне керівництво часто ігнорувало такі замовлення, відправляючи замість кращих учнів тих, які були менш здібними. Хоча у період правління Катерини II такі замовлення-виклики стали досить частими, оскільки уряд терміново потребував людей для наповнення посад, що з'являлися у новостворених цивільних установах або діяли у старих реорганізованих канцеляріях. Але були й виключення і дехто із верховних пастирів усе ж розумів потребу поповнювати державний апарат новими кадрами і допомагав цьому процесу. Так, митрополит Петербурзький Гавриїл надавав можливість студентам Петербурзької духовної академії вільно вступати на цивільну службу. Деяким з них він навіть призначав більш легкі у вивченні дисципліни, аби їм було легше знайти собі у майбутньому місце для служби, маючи добрий атестат [4, с.601-603].

Велика кількість учнів духовних академій, семінарій, колегіумів, як ми зазначали вище, були вихідцями зі стану духівництва. В останній третині XVIII ст. уряд поставив умову перед тими з них, хто бажав вступити на цивільну службу - для вступу на таку службу вони повинні були вийти з духовного звання (на це вже потрібен був особливий дозвіл Синоду).

Трохи пізніше, після "Учреждения о губерниях" (1775 р.) і відкриття намісництв, з'явилася потреба у величезній кількості здібних молодих осіб для наповнення нових т.зв. присутственных місць. Найпершими кандидатами на нові канцелярські посади стали саме учні духовних навчальних закладів. Але оскільки звільнення їх у світське звання здійснювалося через Синод і супроводжувалося тривалою процедурою, це викликало низку ускладнень у намісництвах і губерніях. Тоді на початку 1779 р. з'явився указ, за яким "лишних детей духовенства" дозволялося приймати на канцелярську службу з погодження лише єпархіальних архієреїв. Але самим архієреям дозволялося відпускати у канцелярії семінаристів лише т.зв. "риторического класса" (тобто осіб, які закінчили тільки нижчі класи духовних закладів, де вони вивчали риторику).

Як наслідок, багато семінаристів відразу пішли на канцелярську службу, де, крім вміння писати, більше нічого не вимагалось. У цей час у списках учнів духовних академій і семінарій поруч з їхніми прізвищами часто зустрічалися помітки "выбыл в светскую команду" (тобто залишив навчання і вступив на державну службу) [4, с.604-605].

Також слід зазначити, що і різні навчальні заклади кінця XVIII ст., у тому числі Московський університет, набирали багатьох студентів і викладачів саме з числа учнів семінарій і академій. Щодо викладачів, то чи не найбільше їх набиралося саме з Київської духовної академії. Основна причина - велика кількість осіб, які в ній навчалися, внаслідок чого вибір кандидатів був більшим і відносно непогана підготовка для того часу. Наприклад, Петербурзька вчительська семінарія протягом 1786-1801 рр. підготувала на учительські посади лише 275 осіб (а за весь час до 1786 р. - 150) [3, с.56].

Пізніше, за царювання Павла I, вихід зі стану духівництва з метою вступу на цивільну службу був ускладнений, але вже з приходом до влади Олександра I дія указа 1779 р. була відновлена.

З кінця XVIII ст. роль духовних навчальних закладів у процесі професіоналізації чиновницького апарату Російської імперії падає. Це було пов'язано із запровадженням нової системи освіти, перетворенням імперії на "добре впорядковану державу" (внаслідок реформ Катерини II) та поширенням ідеології Просвітництва. Саме світська освіта ставала тепер основою для навчання [8, с.75].

Фактично протягом майже всього XVIII ст. імперський уряд задовольняв свої апетити щодо чиновників великою мірою за рахунок церковної освіти - до тих пір, поки професійні параметри чиновника зводилися лише до вміння добре писати та особистої порядності (останній параметр було дуже важко проконтролювати). З підвищенням вимог до професійних вмінь державних службовців постало й питання про спеціальну освіту (або хоча б таку, що могла дати набір мінімальних знань, необхідних на службі). Оскільки у духовних закладах освіти набір дисциплін був досить консервативним, то виконати поставлені завдання могли тільки світські навчальні заклади. З цього моменту (кінець XVIII - початок XIX ст.) постачання службовців до цивільних державних установ з духовних шкіл майже повністю припиняється.

Протягом XVIII ст. (особливо у першій його половині) російський імперський уряд, розподіляючи усе населення держави за класами, формував з них замкнуті спадкові соціальні групи - стани. Духовна освіта фактично була всестановою, а метою її була підготовка, перш за все, до духовної служби. Державу це, певною мірою, непокоїло, оскільки вона не могла дозволити собі спокійно реагувати на вступ до духовного звання осіб т.зв. податних станів [4, с.290-291]. Такий стан речей, по-перше, - сприяв появі низки державних розпоряджень, що обмежували доступ до лав духівництва осіб інших станів; по-друге, - поставив завдання (знову ж таки на державному рівні) використання в імперських інтересах людей, які навчалися в освітніх закладах для духовних осіб, не відносячись до числа останніх.

Можна сказати, що великою мірою саме завдяки духовним навчальним закладам на державну службу потрапляли не лише представники дворянства, але й вихідці з інших станів, хоча це і відбувалося всупереч побажанням держави. Найдовше з усіх навчальних закладів імперії всестановий характер змогли зберегти т.зв. південно-західні школи. Київська духовна академія зберігала значення для українських земель всестанового університету (не зважаючи на досить потужну саме релігійну підготовку учнів). Те ж саме можна сказати й про Чернігівську та Переяславську семінарії, Харківський колегіум тощо [4, с.554-555].

За часів правління Катерини II почався активний наступ на права і привілеї духівництва по всій державі. Зокрема були зроблені кроки й у напрямку остаточної ліквідації української церковної автономії. При цьому самодержавство ще певний час продовжувало користуватися плодами роботи

духовних навчальних закладів, значення яких також стало зменшуватися. Навіть та ж Київська академія, де могли отримати освіту представники всіх соціальних груп, "була перетворена на стандартну імперську семінарію" [7, с.130].

Таким чином саме духовні навчальні заклади протягом XVIII ст. (до реформ Катерини II) були основним джерелом постачання до державних органів влади й управління якщо не професійних чиновників, то, хоча б, краще підготовлених до державної служби, ніж будь-хто інший.

Список використаних джерел та літератури:

1. Вишне夫斯基 Д. Киевская академия в первой половине XVIII столетия. (Новые данные, относящиеся к истории этой Академии за указанное время) / Д.Вишне夫斯基. - К.: Тип. И.И.Горбунова, 1903. - 371 с.
2. Владимирский-Буданов М. Государство и народное образование в России XVIII века. - Часть I. Система профессионального образования (От Петра I до Екатерины II) / М.Владимирский-Буданов. - Ярославль: Тип. Г.В.Фальк, 1874. - 330 с.
3. Воронов А. Историко-статистическое обозрение учебных заведений С.Петербургского учебного округа с 1715 по 1828 год включительно / А.Воронов. - СПб.: В Типографии Якова Трея, 1849. - 293 с.
4. Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года / П.Знаменский. - Казань: Тип. Императорского Университета, 1881. - 807 с.
5. Когут З. Українська еліта у XVIII столітті та її інтеграція в російське дворянство / З.Когут // Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. - К.: Критика, 2004. - С.46-79.
6. Когут З. Розвиток малоросійської самосвідомості і українське національне будівництво / З.Когут // Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. - К.: Критика, 2004. - С.80-101.
7. Когут З. Проблема автономії Української Православної Церкви в Гетьманщині (1654-1780-ті роки) / З.Когут // Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. - К.: Критика, 2004. - С.117-132.
8. Маслійчук В. Грамотність та рівень освіти на Лівобережній Україні XVII-XVIII ст.: творення історіографічного стереотипу / В.Маслійчук // Київська академія. - Вип.7. - К., 2009. - С.73-86.
9. Миллюков П. Очерки по истории русской культуры. - Часть вторая. Церковь и школа (вера, творчество, образование) / П.Миллюков. - 4-е изд. - СПб.: Тип. И.Н.Скороходова, 1905. - 402+VIII с.
10. Прокоп'юк О.Б. Духовна консисторія в системі єпархіального управління (1721-1786 рр.) / О.Б.Прокоп'юк. - К.: Фенікс, 2008. - 296 с.

11. Серебренников В. Киевская академия с половины XVIII века до преобразования ее в 1819 году / В.Серебренников. - К.: Типография Императорского Университета св.Владимира, 1897. - 223 с.
12. Травкіна О.І. Чернігівський колегіум XVIII ст. / О.І.Травкіна / Автореф. дис. канд. істор. наук. - Львів, 2003. - 20 с.

S.I. DEHTYARYOV

PLACE OF RELIGIOUS EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN TRAINING FOR CIVILIAN GOVERNMENT AGENCIES OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE XVIII CENTURY

An attempt was made to investigate the participation of spiritual education of the Russian Empire in the XVIII. in the professionalization of the state bureaucracy and to assess their contribution to this process.

Keywords: educational establishments, shots, state machine.

С.И. ДЕГТЯРЁВ

МЕСТО ДУХОВНЫХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ В ПОДГОТОВКЕ КАДРОВ ДЛЯ ГРАЖДАНСКИХ ГОСУДАРСТВЕННЫХ УЧЕРЕЖДЕНИЙ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В XVIII В.

Предпринята попытка исследовать участие духовных учебных заведений Российской империи XVIII века в профессионализации государственного бюрократического аппарата и оценить их вклад в этот процесс.

Ключевые слова: учебные заведения, кадры, государственный аппарат.